

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

SOME ISSUES OF THE RESOCIALIZATION OF CONVICTS

Малишева О.М., студентка V курсу
 Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню питання щодо деяких аспектів такого соціального процесу, як ресоціалізація засуджених. Особлива увага приділяється характеристиці поняття «ресоціалізація засуджених», етапам ресоціалізації, розкрито сутність кожного з етапів. Проаналізовано багато праць провідних науковців у галузі кримінально-виконавчого права.

Ключові слова: виправлення, ресоціалізація, засуджених, пенітенціарна ресоціалізація, допенітенціарна ресоціалізація, постпенітенціарна ресоціалізація.

В статье анализируются некоторые аспекты такого социального процесса, как ресоциализация осужденных. Особое внимание уделяется характеристике понятия «ресоциализация осужденных», этапам ресоциализации, раскрыта сущность каждого из этапов. Проанализировано большое количество работ ведущих ученых в отрасли уголовно-исполнительного права.

Ключевые слова: исправление, ресоциализация, осужденный, пенитенциарная ресоциализация, допенитенциарная ресоциализация, постпенитенциарная ресоциализация.

The article analyses topical aspects connected with the phenomenon of the resocialization of convicts. Due to the socio-economic and political changes that take place in Ukraine today, re-education of people who are in conflict with the law is one of the most important problems facing our society. It is caused by the fact that a person who is released after serving a sentence increases his negative practice. That is, a person has a negative practice not only with the one she got into places of imprisonment, but also the one she acquired under the influence of the "prison subculture", namely disrespect for the law, norms of morality, rights and interests of other persons.

That is why it is necessary to change the way of thinking and lifestyle that a person led before reaching the places of imprisonment in order to start a new life. During his re-education, the person faces the need to change or to get rid of their own habits, their own behavior and to become on the path of a complete correction. That's what the process of re-socialization of the convicts is: a two-way process that, on the one hand, destroys the old anti-human and illegal habits and, on the other hand, promotes the development of new socially useful habits, improves the life of the person and incorporates it into society's life.

It is important to remember that the process of resocialization is connected with the restructuring of the personality of the convicts and is quite complex and lengthy. The basis of successful resocialization of person is the desire of the convicted himself to become a conscious citizen of the state. The gaps that exist in the organization of the educational process for the convicts, the lack of opportunities to find work, to arrange a life, a conscious reluctance of the managers of enterprises nor organizations in the employment of persons released from punishment and serving it, is a catalyst for committing new crimes.

Key words: correction, resocialization, social adaptation, resocialization in prison, resocialization before prison, resocialization after prison.

Кожна людина є невід'ємною частиною соціуму, отже, протягом усього свого життя відчуває на собі вплив навколишнього соціального середовища. Саме в такий спосіб відбувається соціалізація особистості, у процесі якої вона набуває необхідних позитивних особистісних властивостей для існування в певних суспільних відносинах у ролі громадянина і члена суспільства.

У зв'язку із соціально-економічними та політичними змінами, що відбуваються сьогодні в Україні, перевиховання осіб, які мають конфлікт із законом, є однією із численних проблем, що стоять перед суспільством. Це зумовлено тим фактом, що особа, яка виходить на волю після відбування покарання, прирощує свою негативну практику. Тобто особа має негативну практику не тільки ту, з якою вона потрапила до місць позбавлення волі, але й ту, яку вона набула під впливом «тюремної субкультури», а саме неповаги до закону, норм моралі, прав та інтересів інших осіб.

Саме тому виникає необхідність змінити спосіб міркування та спосіб життя, які особа вела до того, як потрапила до місць позбавлення волі, щоби розпочати нове життя. Під час свого перевиховання особа стикається з необхідністю змінити або взагалі позбутися деяких своїх звичок, власної поведінки та стати на шлях цілковитого виправлення. У цьому і полягає процес ресоціалізації засудженого, що являє собою двобічний процес, який, з одного боку, знищує старі антигуманні та незаконні звички, а з іншого боку, сприяє виробленню нових, соціально корисних звичок, покращенню життя особи та включення її у життя суспільства.

Кримінально-правові аспекти зазначеної проблематики досліджували М. Гернет, О. Жижиленко, В. Кудряв-

цев, Ю. Солопанов, О. Яковлев та інші. Кримінологічний аспект цих питань висвітлювали М. Кутепов, О. Герцензон, В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, Г. Кочаров, Н. Кузнецова, С. Моїсєєв, В. Наливайко, В. Панасевич, Ю. Жульова та багато інших.

У зв'язку з тим, що повернення засудженої особи до соціального життя є вкрай важливою суспільною проблемою, актуальним сьогодні є детальний аналіз процесу ресоціалізації засуджених.

Після набуття чинності в січні 2004 р. Кримінально-виконавчим кодексом (далі – КВК) України введено та надано офіційне тлумачення поняття «виправлення засудженого» – це «процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки», уведено нове для української кримінально-виконавчої науки поняття ресоціалізації – «свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [1].

Ресоціалізація належить до кола соціальних понять і широко використовується у кримінології, соціології, психології та інших гуманітарних науках. Слово «ресоціалізація» походить від лат. *re-* – префікс, який зазвичай виражає повторність дії, *socialisation* – «усуспільнення», від *socialis* – «суспільний». Отже, ресоціалізація засуджених – це процес підготовки засудженого до повернення в суспільство [2].

Ресоціалізація є багатоманітним поняттям в плані його розуміння. Наприклад, Л. Казміренко розглядає поняття ресоціалізації з позиції психології як систему заходів протидії десоціалізації особистості, а з іншого боку – як про-

цес повторного внутрішнього пристосування до життя в суспільстві [3].

А. Столяренко ресоціалізацію засуджених розуміє як тривалий процес, що має у своїй основі складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, спрямованих на формування в кожного засудженого здібності й готовності до включення у звичайні умови життя суспільства після відбуття покарання [4]. Названі вище науковці ресоціалізацію розглядають як якусь дію, тобто те, що відбувається в часі і просторі, маючи свою форму та зміст.

О. Осауленко називає ресоціалізацію процесом формування в особи позитивних рис та якостей, які сприяють поважному ставленню до людини, суспільства, праці, норм моралі, звичаїв, традицій і стимулюють правослужняну поведінку, тобто ресоціалізація в такому розумінні є своєрідним змістом процесу виправлення [5, с. 60–61]. В. Львовчкін розглядає процес ресоціалізації як мету виправлення засудженого [6, с. 8].

У науці кримінально-виконавчого права термін «ресоціалізація» використовується разом із терміном «виправлення». Це пов'язано з тим, що особа, яка вчиняє злочин, втрачає зв'язок із соціумом, вона діє проти нього. Поведінка такої особи потребує виправлення. Виправлення в частині відносин із суспільством і є так званою ресоціалізацією особи злочинця.

Щодо співвідношення цих двох понять цікавою є думка О. Богатирьової, яка зазначає, що дослідники вкладають у поняття «виправлення» та «ресоціалізації» різні за змістом нюанси, що призводить до невиправдано великої кількості трактувань та інтерпретацій їхніх сутнісних характеристик. Одночасно це породжує плутанину і непорозуміння серед практичних працівників. Тому необхідно дійти єдиного розуміння цих понять, користуватися остаточно правильним, чітким, однаково зрозумілим для всіх тлумаченням [7, с. 150].

Далі означений автор зазначає, що до засуджених, які відбувають покарання, що не пов'язані з позбавленням волі, можна застосувати лише термін «виправлення». Головним аргументом на користь такої позиції є законодавче визначення ресоціалізації, закріплене у ст. 6 КВК України. Тобто засуджені, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, під час відбування покарання залишаються в суспільстві, є його повноправними членами, тому, на думку О. Богатирьової, у них і не виникає потреби повертатися до життя в суспільстві. Таке розуміння змісту поняття «ресоціалізація», на нашу думку, має право на існування, хоча і не позбавлене недоліків.

Покарання, не пов'язані з позбавленням волі, як зазначає О. Богатирьова, дозволяють залишити засудженого в суспільстві, дати йому можливість свідомо довести своє виправлення, не втративши водночас соціально корисних, а також родинних зв'язків. Свою позицію автор обґрунтовує тим, що за ст. 50 Кримінального кодексу України метою покарання є виправлення засудженого, а не ресоціалізація [7, с. 152].

Співзвучною із зазначеною позицією є думка В. Воронова, який наголосив на необхідності введення у кримінальне законодавство поняття «ресоціалізація» засуджених як мети кримінального покарання [8, с. 70–73].

Слушно і досить обґрунтовано щодо зазначеного зауважує І. Євтушенко, яка вважає недоцільним вилучення з переліку складників мети покарання терміна «виправлення засуджених» чи заміну його терміном «ресоціалізація», оскільки виправлення засуджених має самостійне значення і є однією з необхідних умов ресоціалізації. Без досягнення виправлення засуджених, як стверджує автор, процес ресоціалізації буде безрезультатним і безглуздим, тому що неможливо примусово адаптувати до життя в нормальному суспільстві особу, чий помисли й інтереси спрямовані проти самого суспільства, незважаючи на всі застосовані до неї заходи виправлення [9, с. 54].

На нашу думку, законодавче закріплення в Кримінальному кодексі України поняття ресоціалізації засуджених як складової частини мети покарання дозволить досягти запобігання вчиненню засудженими нових злочинів. Ми вважаємо, що неможливо ставити за мету покарання лише виправлення засуджених і запобіганням вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Також необхідно зазначити, що неправильною є думка, що єдиною метою покарання є виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Оскільки покарання, крім виправлення, повинно забезпечувати повернення засудженого до самостійного, загальноприйнятого соціально-нормативного життя на волі як повноправного члена суспільства, тому ресоціалізацію необхідно розглядати як самостійну мету покарання, поруч із виправленням засуджених і запобіганням вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Суспільство повинно бути зацікавлене в корінній переробці свідомості засудженого, тому законодавець має не обмежуватися досягненням виправлення, а вимагати закріплення в особи таких переконань і звичок, які унеможливають вчинення нового злочину. Отже, під виправленням засуджених ми розуміємо не повернення правопорушника в суспільство таким, яким він був, зі всією системою порушених зв'язків і спотворених ціннісних орієнтацій, а відновлення або створення позитивних векторів поведінки, нової системи цінностей і соціальної адаптації осіб, що вчинили злочини, підготовка їх до життя на волі.

Цікавою є думка вітчизняного вченого в галузі кримінально-виконавчого права В. Трубникова, який у власних дослідженнях пропонує поняття ресоціалізації засуджених розглядати як процес, що складається з низки органічно взаємозв'язаних етапів, на яких різні суб'єкти повинні здійснювати комплексну дію на осіб, що скоїли злочин. Підтримуючи думку В. Трубникова, більшість дослідників, як-от І. Богатирьов, О. Джужа, С. Царюк та ін., розділяють процес ресоціалізації на два етапи, які складаються з виправлення засуджених, яке, за їхнім твердженням, здійснюється під час відбування ними покарання (пенітенціарний етап), і їх адаптації після звільнення (постпенітенціарний етап) [10].

Отже проводячи аналіз соціально-правової природи ресоціалізації відповідно до тверджень науковців та практиків, які досліджували правові, педагогічні та соціальні аспекти цього процесу, можемо запропонувати таку класифікацію етапів ресоціалізації:

- допенітенціарний етап ресоціалізації;
- ресоціалізація в місцях позбавлення волі (пенітенціарний);
- ресоціалізація після звільнення з пенітенціарних установ (постпенітенціарний).

Проаналізуємо кожен з етапів більш докладно.

Перший етап ресоціалізації – допенітенціарний, який починається з моменту скоєння злочину й арешту і триває під час досудового слідства (перебування у слідчому ізоляторі) та судового процесу [11]. Основними механізмами ресоціалізації соціально-психологічного характеру на цьому етапі є усвідомлення особою вини та завдання шкоди суспільству, каяття і засудження власної злочинної поведінки. Також на особу впливають вид та строк призначеного покарання, оскільки занадто суворі покарання озлоблюють засудженого, а надто легкі – формують в особі уявлення про безкарність її протиправних дій, що призводить до неможливості досягнення мети покарання.

Другий, основний, етап – пенітенціарний, коли ресоціалізація відбувається в місцях позбавлення волі, де здійснюється соціальна адаптація, або звикання, засуджених до умов установи виконання покарання, що є надзвичайно складним процесом, оскільки специфічні умови утримання в цих закладах, неписані закони поведінки, приз-

виська, боротьба груп за лідерство та вимоги адміністрації травмують психіку засуджених, впливають на їхню трудову та соціальну активність, фізіологічний та психічний стан. Цей етап розпочинається з моменту прибуття засудженого до установи виконання покарань і закінчується звільненням [12].

Вплив чинника позбавлення волі на психічний стан полягає в порушенні нормальних статевих функцій організму і, за визначенням засуджених, є найтяжчим елементом покарання. Соціально-психологічний ефект позбавлення волі проявляється через відрив від сім'ї, колективу, рідних, близьких, знайомих, друзів. Засуджений, який потрапив до установи виконання покарань, має адаптуватися до нових соціальних зв'язків та взаємовідносин, де панує жорстокість, насильство, недовіра, озлобленість. Міжособистісні конфлікти призводять до створення неформальних груп, між якими йде боротьба за лідерство. На даному етапі ресоціалізація відбувається шляхом підготовки засуджених до звільнення з місць позбавлення волі, оскільки більшість із них (особливо за довгострокових покарань) не мають житла, професії, зв'язків із сім'єю, родичами, знайомими та близькими, є хворими і потребують матеріальної, медичної та психологічної допомоги.

Деякі вчені-юристи, наприклад, А. Міхлін, В. Гуськов, вважають, що під підготовкою до звільнення необхідно розуміти «комплекс заходів, які проводяться в період відбування покарання, який повинен бути спрямований на полегшення адаптації засудженого до умов життя на волі в цілях попередження з їхнього боку нових злочинів» [13, с. 6]. І. Шмаров вважає, що це – «етап моральної, психологічної та організаційної підготовки засуджених до життя на волі» [14, с. 3].

М. Детков до цього етапу включає, «з одного боку, систему з попередження та вирішення питань трудового та побутового влаштування, з іншого – формування і закріплення позитивних якостей та властивостей особистості, позитивного розвитку на цій основі правослужняної суспільної поведінки, реальної готовності звільнених до включення їх у трудову діяльність, до сприйняття встановлених у суспільстві моральних норм та цінностей» [15, с. 6].

С. Фаренюк і В. Корчинський вважають, що для «успішної ресоціалізації, виправлення і перевиховання засуджених необхідне створення єдиної системи правового регулювання виконання покарань, яка відносилася б до пенітенціарного та постпенітенціарного етапів перебування засудженого в місцях позбавлення волі» [16, с. 7].

Третім етапом ресоціалізації є постпенітенціарний, тобто реабілітація після звільнення з пенітенціарних установ. Це найбільш складний етап, він показує, наскільки ефективним виявився процес ресоціалізації на волі.

Проблема повернення до законослухняного життя дуже складна, і вона стає ще більш складною, якщо людина була засуджена неодноразово, провела в місцях позбавлення волі кілька років. Відомо, що ізоляція від суспільства, особливо на тривалі терміни, спричиняє втрату соціально корисних зв'язків і позбавляє самостійності у вирішенні побутових питань. Під час перебування в установі виконання покарання людина часом здобуває нові для неї навички злочинного життя, окрім того, протягом відбування покарання деякі деформації особи можуть знайти підкріплення і поглибитися, що істотно ускладнює ресоціалізацію неодноразово засуджених осіб, соціальна адаптація їх до умов життя на волі відбувається з ускладненнями.

Одним із засобів успішної ресоціалізації після звільнення є процес соціальної реабілітації на волі, який передбачає відновлення соціального статусу, корисних зв'язків, звичок, навичок, трудової кваліфікації, формування позитивного способу життя. Усе це потребує нормальних житлових та побутових умов, реєстрації (прописки),

працевлаштування, медичної та психологічної допомоги. Як показали дослідження, причиною невиконання вимог щодо працевлаштування центрами зайнятості населення, виконавчими органами влади й управління, органами внутрішніх справ є низька кваліфікація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, порівняно із працівниками аналогічних спеціальностей у народному господарстві [17, с. 7].

Отже, якщо більш конкретно розкрити зміст процесу соціальної реабілітації, то він охоплює: вивчення проблем звільненого, особистісних ресурсів особи, яка потребує соціальної адаптації; допомогу у вирішенні проблем забезпечення житлом, працевлаштування; корекцію індивідуальних рис, що заважають соціальній адаптації, неадекватної реакції на оточення; надання консультацій для вирішення проблем у взаємодії із клієнтом, побутових проблем; захист прав і представлення інтересів звільненого; нейтралізація негативного впливу соціального середовища; надання психологічної підтримки [18, с. 12].

Як показує практика, у більшості звільнених із місць позбавлення волі, які втратили соціальні зв'язки із сім'єю, родичами та близькими, пошуки працевлаштування та житла тривають кілька місяців, і в цей час вони жебракують, ночують на вокзалах, горищах, у підвалах і знову скоюють злочини. Здебільшого через негативні дані звільненого його трудове і побутове працевлаштування та забезпечення житлом неможливе. Пояснюється це небажанням брати на себе відповідальність за дії та вчинки такої особи через можливість вчинення нею протиправних діянь. Такий підхід негативно впливає на особу, яка звільнилася з місць позбавлення волі, тому що вона відчуває себе непотрібною суспільству і державі [19, с. 267].

Отже, саме на цьому завершальному етапі – поступової ресоціалізації можна говорити про реінтеграцію засудженого в суспільство як його результат, після чого триває процес соціалізації, перерваний із моменту початку ресоціалізації особистості та скоєння злочину.

У підсумку зазначимо, що ресоціалізація осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі, становить собою комплекс заходів моральної, психологічної та практичної підготовки засуджених до звільнення, засвоєння ними нових соціальних ролей після відбування покарання, відновлення корисних соціальних зв'язків, передбачає активне керування цим процесом державними органами і громадськими організаціями, усунення або нейтралізацію негативних чинників, які перешкоджають поверненню осіб, які відбули покарання, до суспільно корисної діяльності. Якщо соціалізацією називають процес, у результаті якого відбувається засвоєння знань, норм і цінностей, прийнятих у даній культурі, що дають можливість адекватно існувати в соціальному середовищі, то під ресоціалізацією розуміється відновлення і протидія асоціальної деградації особистості. Більшістю дослідників визнано, що ресоціалізація – це «відновлення раніше порушених соціальних якостей особистості, необхідних для повноцінної життєдіяльності в суспільстві» [20, с. 187].

Процес ресоціалізації пов'язаний із перебудовою особистості засуджених та є доволі складним і тривалим. Підставою для успішної ресоціалізації особи є передусім бажання самого засудженого стати свідомим громадянином своєї держави. Прогалини, які існують в організації виховного процесу із засудженими, відсутність можливості знайти роботу, влаштувати побут, свідоме небажання керівників підприємств, установ чи організацій працевлаштувати осіб, звільнених від покарання та його відбування, є каталізатором до вчинення ними рецидивних злочинів. Крім того, додамо, що процес ресоціалізації потребує змін і вдосконалення, можливо, шляхом унесення змін до законодавства, які сприятимуть тому, щоби цей процес був рівномірним.

У виправленні особи, яка вчинила злочин і яка після перебування в пенітенціарному закладі має повернутися

до суспільства законослухняним та добропорядним громадянином, повинні бути зацікавлені як держава, так і суспільство загалом. Тому підвищена увага має приділятися саме покращенню умов тримання засуджених у місцях позбавлення волі, підвищенню їхнього загальноосвітнього та культурного рівня, професійних навичок,

забезпеченню допомоги під час працевлаштування після звільнення, а також можливості отримати кімнату в гуртожитку, за відсутності іншого місця проживання. Оскільки досягнення ефективної ресоціалізації засудженого можливе тоді, коли в особи після звільнення вирішені всі проблеми як соціального, так і побутового характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
2. Юридична енциклопедія / за ред. Ю. Шемшученка та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998–2004.
3. Казміренко Л., Кудерміна О., Мойсєєва О. Психологія / за ред. Л. Казміренко. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/up/pidrych_psixologiya.pdf.
4. Столяренко А. Прикладная юридическая психология / под ред. А. Столяренко. URL: <http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/stolyarenko.pdf>.
5. Осауленко О. Диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики*. Київ, 2002. № 7. С. 60–61.
6. Львович В. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ* / редкол.: В. Синьов (голов. ред.) та ін. Київ : КІВС ; МП «Леся», 2002. № 7. С. 3–12.
7. Богатирьова О. Проблемні питання застосування засобів виправлення та ре соціалізації до засуджених, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції. *Збірник наукових праць Ірпінського фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. Вип. 2. 2013. С. 149–153.
8. Воронов В. Ресоциализация преступника – основная цель нового уголовного наказания. Цели уголовного наказания : уголовно-методические материалы по итогам межгосударственного теоретического семинара, состоявшегося в декабре 1989 г. Рязань : НИИРЮ РВШ МВД СССР, 1990. С. 70–73.
9. Евтушенко И. Условно-досрочное освобождение осужденных к лишению свободы и их ресоциализация : монография. ВОЛГГТУ. Волгоград, 2005. С. 316.
10. Трубников В. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. Харьков : Основа ; Изд-во при Харьк. ун-те, 1990. С. 173.
11. Шевченко Л. Діагностика та корекція психічних станів злочинниць. Харк. центр жіночих дослідж. Харків : Курсор, 2003. С. 151.
12. Ростоманова Л. Особливості переживання провини неповнолітніми, схильними до правопорушень : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2010. С. 17.
13. Михлин А., Гуськов В. Подготовка к освобождению лишенных свободы и закрепление результатов их исправления. Москва, 2011. 151 с.
14. Шмаров И. Предупреждение преступной среды, освобожденной от наказания. Москва : Наука, 1974. 344 с.
15. Детков М. Подготовка осужденных к освобождению из исправительно-трудовых учреждений. Рязань : РВШ МВД РФ, 1994. 148 с.
16. Фаренюк С., Корчинский В. Виправлення засуджених – основна мета нового пенітенціарного законодавства. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1998. № 1 (3). С. 5–9.
17. Беца О. Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 2 (22). С. 5–15.
18. Неживець О., Жук Л., Жук І. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених із місць позбавлення волі : монографія. Київ : Кондор, 2009. С. 222.
19. Шкута О. Громадський контроль як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : збірник наукових праць. 2011. № 1. С. 264–271.
20. Пономарьова Н. Аналіз теоретико-методолгічних підходів до процесу ресоціалізації особистості та його стадійності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 2 (31). С. 185–195.